

MONIKA STANNY¹

TYOLOGIA WIEJSKICH OBSZARÓW PERYFERYJNYCH POD WZGLĘDEM ANATOMII² STRUKTURY SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ

Abstrakt. W niniejszym artykule podjęta została próba wyznaczenia wiejskich obszarów peryferyjnych w Polsce oraz ich sklasyfikowania pod względem struktury społeczno-gospodarczej. W ten sposób rozpoznane zostały cechy rozwojowe w regionach peryferyjnych, które powinny być bazą do kształtowania lokalnych strategii rozwoju, zasadniczo opartych na czynnikach wewnętrznych (zgodnie z koncepcją rozwoju endogenicznego).

Słowa kluczowe: poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, gminy peryferyjne, typologia, obszar wiejski

TŁO TEORETYCZNE

Słowo „peryferie” już w samym brzmieniu niesie w sobie dystans kojarzony przede wszystkim z odległością w sensie geograficznym. W naukach społecznych znajdujemy kilka typów definicji obszaru peryferyjnego. Jedna z nich oparta jest na aspekcie przestrzennym, definiuje peryferie jako obszary oddalone od centrów zurbanizowanych i silnych gospodarczo oraz trudno dostępne pod względem komunikacyjnym. Podstawową rekomendacją w takiej sytuacji są postulaty poprawy dostępności infrastrukturalnej, zwłaszcza komunikacyjnej. Najczęściej kryterium to łączone jest z kryterium demograficznym (małym zaludnieniem danego obszaru). Przeciwdziałanie tak rozumianej peryferyjności oparte jest na idei budowy lokalnych ośrodków centralnych i stymulowaniu sieci osadniczej w celu powstrzymania nadmiernej emigracji prowadzącej do depopulacji obszarów peryferyjnych [Grosse 2007, s. 45–46].

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (e-mail: stan-ny@poczta.fm).

² Anatomia w niniejszym opracowaniu rozumiana jest jako analiza podobieństw i różnic w budowie, czyli jest filtrem nałożonym na strukturę społeczno-gospodarczą obszarów wiejskich.

Kolejna grupa definicji odnosi się do kryteriów ekonomicznych opartych najczęściej na miernikach poziomu rozwoju gospodarczego. Wśród nich do wyznaczenia obszarów peryferyjnych najczęściej przyjmuje się wskaźnik PKB *per capita*³, choć dostępność tych danych uzależniona jest od poziomu agregacji jednostek administracyjnych. Inne miary peryferyjności opisują niski poziom rozwoju przedsiębiorczości, innowacyjności, infrastruktury i monofunkcyjność gospodarki. Mierzenie dystansu w sensie ekonomicznym powoduje, że kwestie peryferyjności najczęściej analizowane są wieloaspektowo. Tu decydującą rolę odgrywa nie jeden czynnik, jakim w ujęciu przestrzennym jest odległość geograficzna, ale bierze się pod uwagę liczne elementy sfery społeczno-gospodarczej, jak na przykład: poziom życia, dostęp do nowych technologii, atrakcyjność rynku pracy, poziom dezagrarności.

Część definicji bazujących na warunkach ekonomicznych wyraźnie wskazuje na zależność obszarów peryferyjnych od rdzeni rozwoju [Rokkan i in. 1987, s. 9, 40 i następne]. Relacja ta realizowana może być poprzez dyfuzję lub drenaż kapitału. Najczęściej regionalne bieguny rozwoju społeczno-gospodarczego absorbują z otoczenia czynniki pozytywnie na niego wpływające, osłabiając tym samym rozwój peryferii. Rozwój taki odbywa się na podstawie koncepcji wzrostu nie zrównoważonego – teorii polaryzacji i koncepcji centrum – peryferia [Grosse 2002, s. 28–30, Heffner 2003, s. 11–27]. Zachodzi także sytuacja odwrotna – efekt dyfuzji, gdy na przykład niektóre inwestycje czy styl życia rozprzestrzeniają się z ośrodka centralnego na obszary oddalone, jednak są one zwykle słabsze niż efekt „drenażu” kapitału⁴.

Powyższe⁵ sposoby definiowania obszarów peryferyjnych wymagają różnych działań polityki publicznej. Można je podzielić na takie, które preferują różne formy wsparcia zewnętrznego, oraz takie, które kładą nacisk na rozwój potencjału wewnętrznego regionów peryferyjnych. Generalnie są one oparte na dwóch grupach koncepcji teoretycznych. Pierwsza koncepcja odnosi się do rozwoju egzogenicznego, u którego podstaw leży przekonanie, że jedynie czynniki (inwestycje) zewnętrzne mogą zainicjować rozwój obszarów peryferyjnych, kapitał zaś wewnętrzny jest tu niewystarczający (bądź uśpiony). Jednak założenia egzogeniczne wiążą się z ryzykiem nadmiernej zależności procesów rozwojowych od inwestycji zewnętrznych (w tym pomocy socjalnej i politycznej). Druga koncepcja odwołuje się do rozwoju endogenicznego, opierającego się na zasobach wewnątrzregionalnych. Zwolennicy tego poglądu sądzą, że samodzielność rokuje trwałość rozwoju. Rozwój endogeniczny jest szansą uniknięcia rozwoju zależnego od metropolii krajowych (czyli opartego na mechanizmie transferu socjalnego i jego redystrybucji w celu poprawienia gorszych warunków życia na pe-

³ W UE obszary wykazujące PKB *per capita* poniżej 75% średniej unijnej klasyfikowane są jako peryferyjne.

⁴ Należy jednak pamiętać, że rozwój gospodarczy regionu peryferyjnego jest tym szybszy, im większa jest siła efektu rozprzestrzeniania.

⁵ Oprócz wymienionych tu kryteriów definiowania obszarów peryferyjnych warto przytoczyć jeszcze wymiar kulturowy, religijny czy polityczny mieszkańców tych obszarów, o czym więcej pisze Zarycki [2007, s. 5–25].

ryferiach regionu). Ponadto zmniejsza też ryzyko uzależnienia się od inwestorów zewnętrznych, tworzących monokulturę regionalną, niezwiązaną z zasobami lokalnymi, więc łatwą do alokacji. Rozwój oparty na czynnikach wewnętrznych buduje lokalny rynek pracy, hamuje odpływ migracyjny, a tym samym mieszkańcy peryferii pracują na dobrobyt swój, a nie regionów centralnych.

Powstaje pytanie, jakie działania generują impulsy rozwojowe, przekładające się na możliwości rozwoju w długim czasie? Wydaje się, że w warunkach zróżnicowanej przestrzeni społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich w Polsce potrzebna jest koncepcja proporcji obu modeli rozwoju w zależności od zidentyfikowanych słabych i mocnych stron poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego regionów peryferyjnych [por. Rosner 2010b].

CEL I ZAKRES ANALIZY

W niniejszym opracowaniu podjęta zostanie próba wyznaczenia wiejskich obszarów peryferyjnych w Polsce, a następnie ich pogrupowania według podobieństwa morfologicznego struktury społeczno-gospodarczej⁶. Zidentyfikowane zostaną cechy rozwojowe w regionach peryferyjnych, które powinny być bazą do kształtowania lokalnych strategii rozwoju, zasadniczo opartych na czynnikach wewnętrznych. Uzupełniające, choć paradoksalnie kluczowe znaczenie dla rozwoju regionów zmarginalizowanych ma odpowiednia koncentracja zewnętrznych środków publicznych. Zasadniczy problem polega na tym, aby odpowiednio ukierunkować instrumenty pomocowe, w zależności od sytuacji w danym regionie. Programy wsparcia powinny być zorientowane na pobudzanie miejscowego potencjału rozwojowego, a nie wyłączną redystrybucję środków do regionów peryferyjnych. Właśnie dlatego istotnym elementem w polityce regionalnej wobec obszarów peryferyjnych musi być jakościowa ocena poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Postawiono hipotezę, że obszary wiejskie o ogólnie podobnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce stanowią zbiory niejednorodne ze względu na różne wcześniej ukształtowane struktury społeczno-gospodarcze. Z tych względów mają one różne problemy i wyzwania stojące na drodze rozwoju obszarów wiejskich, a mówienie o jednym uniwersalnym modelu, nawet w rejonach o statystycznie podobnym poziomie rozwoju, jest niemożliwe. Wdrożenie takiej koncepcji, która spłaszcza rzeczywistość swoim uniwersalizmem, wobec różnorodności obszarów wiejskich przynieść może tylko jałowe wyniki.

Definiując poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, szukano możliwości operacjonalizacji i identyfikacji statystycznej wskaźników wchodzących w jego

⁶ W opracowaniu wykorzystano materiał statystyczny z grantu badawczego własnego N114 207634, pt. *Determinanty zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce. Problem realizacji polityki spójności w skali regionalnej a spójność czy polaryzacja wewnątrzregionalnych układów lokalnych. Regionalne centra rozwoju a kształtowanie się obszarów peryferyjnych w koncepcji rozwoju regionalnego polityki spójności, realizowanego w latach 2008–2011* i finansowanego przez MNiSW.

skład. Przyjęto, że przez poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich rozumiemy występowanie struktur i funkcji gospodarczych, mogących generować źródła utrzymania dla lokalnej społeczności. Niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego traktujemy jako synonim peryferyjności. Peryferyjność w tym znaczeniu nie będzie oznaczała odległości od ośrodków centralnych czy obszarów trudno dostępnych komunikacyjnie, ale jest to cecha gminy, w której ukształtowane struktury gospodarcze nie dostarczają godziwych źródeł utrzymania i prowadzą do niekorzystnych zjawisk. Te zaś przejawiają się w trudnej sytuacji rynku pracy, monofunkcyjności wsi, zwichniętej strukturze demograficznej czy małej aktywności społecznej mieszkańców. Ale czy musi być tu spełniony warunek współwystępowania wszystkich wymienionych przesłanek jednocześnie? Otóż nie. Jej zasadniczą cechą jest występowanie relatywnie niskiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w gminie, uwzględniającego zarówno kryteria społeczno-demograficzne, jak i gospodarcze (jako sumę części składowych). Natomiast morfologia poziomu rozwoju struktur regionalnych, inaczej wewnętrzna jego struktura, może być zróżnicowana.

Możemy sobie wyobrazić gminę, w której wysoki poziom kapitału społecznego związany na przykład z tradycyjnym stylem życia na wsi, przy korzystnej strukturze demograficznej nie będzie przekładał się na efekty gospodarki lokalnej ze względu na brak, na przykład, warunków do wielofunkcyjnego gospodarowania, gdzie monofunkcyjne struktury gospodarcze prowadzą do dużego niezrównoważenia rynku pracy. I inaczej – możemy sobie wyobrazić taką sytuację, gdzie wspierany przez krajową i unijną politykę regionalną rozwój tradycyjnych zasobów endogenicznych, związanych na przykład z rozwojem turystyki czy lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z rolnictwem, może być krótkotrwały i zawężony do okresu trwania pomocy zewnętrznej ze względu na bierną postawę społeczności lokalnej. Dlatego analiza rozwoju lokalnego musi uwzględniać szeroki wachlarz problemów, gdyż korzystna ocena sytuacji społeczno-demograficznej nie musi iść w parze z wysoką oceną aspektów ekonomicznych i odwrotnie. Scenariuszy rozwoju gospodarki lokalnej jest wiele, ale korzystną sytuację notujemy wówczas, gdy komponenty te uzupełniają się.

Przyjęto założenie, że w polskich warunkach poziom rozwoju społeczno-gospodarczego powinien uwzględniać charakterystykę struktury demograficznej, charakterystykę społeczności lokalnej, charakterystykę rynku pracy, poziom dezagraryzacji lokalnej gospodarki oraz charakterystykę sektorów gospodarczych – rolniczego i pozarolniczego. Każda z nich wymagała doboru odpowiedniej bazy wskaźników empirycznych, opisujących strukturalne aspekty danego problemu. Dobór zmiennych był trudny do określenia, gdyż dane dla wszystkich jednostek biorących udział w badaniu musiały być zbierane według takiej samej metodologii. Dodajmy, że zakres przestrzenny analizy obejmuje obszary wiejskie w Polsce, które według nomenklatury NTS 5 stanowią zbiór 2172 gmin. Kompleksowe określenie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego oparte zostało na 23 wskaźnikach. Wieloaspektowość przedmiotu badania wymusiła konieczność wykorzystania zróżnicowanych źródeł danych, począwszy od danych statystyki masowej, tj. Banku Danych Regionalnych GUS z lat 2006–2009

(stanowiącego źródło podstawowe), Narodowego Spisu Powszechnego 2002 (również dane niepublikowane, jak struktura pracujących według działów gospodarki narodowej), Powszechnego Spisu Rolnego 2002, poprzez dane Instytutu Upraw i Nawożenia Gleb w Puławach, Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Centralnej Komisji Edukacyjnej, Państwowej Komisji Wyborczej, a skończywszy na informacjach z Ministerstwa Finansów.

METODY BADANIA

Ocena relatywnej słabości bądź siły danej gospodarki wymagała przyjęcia adekwatnej metodyki badania, która pozwoliła dokonać po pierwsze oceny stopnia zacofania danej gospodarki w stosunku do pozostałych jednostek administracyjnych ujętych w analizie, a po drugie inspekcji profilu poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego względem kombinacji uwzględnionych kryteriów (jego składowych).

Założone cele wymagały dwuetapowego podejścia w badaniu. W pierwszym etapie w celu określenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce i wytypowania zbioru gmin peryferyjnych wykorzystano taksonomiczną metodę porządkowania liniowego. Metodą bezwzorcową sum unitaryzacji klasycznej⁷ otrzymano syntetyczny wskaźnik oceny poziomu rozwoju dla poszczególnych gmin o ujednoliconym zakresie zmienności⁸. Następnie dokonano pogrupowania analizowanych jednostek terytorialnych na 3 równoliczne klasy, o podobnym poziomie rozwoju, po 724 jednostki w klasie.

Grupę jednostek gminnych (1/3 zbioru) zaliczonych do najniższej klasy poddano dalszej procedurze statystycznej w celu przeanalizowania pod względem jej wewnętrznego zróżnicowania. W tym etapie badania wykorzystano metodę niehierarchicznej klasyfikacji obiektów, polegającą na grupowaniu gmin w jednorodne typy ze względu na wewnętrzne kombinacje badanych kryteriów poziomu rozwoju struktur regionalnych. Przeprowadzono procedurę typologiczną „chmur dynamicznych” [Diday i in. 1982]. Jest to metoda iteracyjna oparta na modelu grawitacyjnym w przestrzeni wielowymiarowej. Najogólniej eksploracja polega na grupowaniu gmin w klasy (chmury) tak, by za każdą iteracją zwiększyć wartość funkcji docelowej, tj. zminimalizować zmienność w typach, zmaksymalizować zaś między typami. Wybór liczby klas oparty jest na drzewie połączeń⁹ otrzymanym w fazie eksploracji danych. Po uzyskaniu stabilnej konfigu-

⁷ Formuła takiej normalizacji przyjmuje postać:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_i \{x_{ij}\}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}} \text{ dla } i = 1, 2, \dots, n; j = 1, 2, \dots, m.$$

⁸ W badaniu wskaźnik ten został skonstruowany przy założeniu, że wszystkie cechy są równoważne na każdym poziomie uogólnienia.

⁹ Drzewo połączeń (dendrogram) jest grafem składającym się z wierzchołków i krawędzi. Otrzymuje się go poprzez krokową aglomerację (łączenie w podgrupy) operacyjnych jednostek taksonomicznych. Wskazuje ono, które grupy zostaną połączone w kolejnym kroku aglomeracji, podczas przycięcia drzewka w wybranym (arbitralnie) miejscu. Przy decyzji o podziale dendrogramu,

racji (fazie optymalizacji) rozpoczyna się kontrola profilu poszczególnych typów (klas).

Dla łatwiejszej interpretacji otrzymanych wartości (czyli wartości danej zmiennej w klasie), które określają dystans między wyznaczonymi parametrami, zamieniono dane wynikowe o położeniu centrum grawitacji poszczególnych typów na oznaczenia symboliczne. Symboli: ++ (wysoki/dobry), == (średni/przeciętny), -- (niski/słaby), użyto dla charakterystyki relatywnej wielkości danej zmiennej syntetycznej w typie. Znaczenie określeń wskazuje, na ile centrum grawitacji danej zmiennej w klasie odchyła się od centrum grawitacji całego zbioru zmiennej.

KLASYFIKACJA HIERARCHICZNA OBSZARÓW WIEJSKICH POD WZGLĘDEM POZIOMU ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO

Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego zdefiniowano za pomocą wspomnianych 6 kryteriów, które opisano zmiennymi empirycznymi¹⁰. Każde z przyjętych kryteriów jest agregatem cech charakteryzujących strukturę przestrzeni społeczno-gospodarczej. Oczywiście dobór składowych pojęcia nie ma charakteru uniwersalnego. W pracy dokonano takiej kompozycji wskaźników, która z założenia miała odzwierciedlać główne problemy struktury regionalnej polskiej wsi. Uwzględniono więc: charakterystykę struktury demograficznej (Sd), charakterystykę społeczności lokalnej (Ss), charakterystykę rynku pracy (Rp), zakres dezagrarnizacji lokalnej gospodarki (D), charakterystykę sektora rolniczego (Sr) i charakterystykę sektora pozarolniczego (Spr)¹¹.

Przy budowie wskaźników demograficznych, służących charakterystyce zróżnicowań przestrzennych, uwzględniono najbardziej typowe cechy „piramidy wieku”, stosując miary możliwie proste do interpretacji. Pod uwagę wzięto starość populacji w sensie demograficznym, dynamikę demograficzną ukazującą kierunek zmian struktury według wieku i skalę feminizacji w grupie wieku 20–34 lata, która w ujęciu przestrzennym prócz deformacji płci ujawnia też efekty mobilności przestrzennej ludności.

Zdecydowanie najtrudniejszym kryterium do zdefiniowania była charakterystyka społeczności lokalnej. Wachlarz składowych tego komponentu jest bardzo

czyli przerwaniu procesu aglomeracji i wyborze klasyfikacji ostatecznej niezbędne jest pewne doświadczenie metodologiczne, szczególnie w sytuacji, gdy nie da się sformułować jednoznacznego kryterium formalnego [Sokołowski 2002, s. 9].

¹⁰ Ze względu na ograniczenia redakcyjne dokonano ogólnej prezentacji zmiennych empirycznych.

¹¹ Niewątpliwie wymienione aspekty są ze sobą wzajemnie powiązane, choć mają niezależny charakter, a pominięcie któregoś z nich zubożyłoby analizę. Na uwagę zwraca brak w powyższym zestawie tematu *stricte* finansowego i infrastrukturalnego. Otóż elementy te są ważnymi czynnikami, stwarzającymi określone warunki do przyszłego rozwoju gospodarczego. Jednak zadaniem analizy nie jest identyfikacja determinant tegoż rozwoju, ale charakterystyka jego poziomu poprzez analizę struktur lokalnych, które są w stanie generować godziwe dochody mieszkańców i nie prowadzić do niekorzystnych zjawisk (jak przeludnienie agrarne, depopulacja i bezrobocie).

szeroki, a możliwości ich operacjonalizacji bardzo wąskie ze względu na małą dostępność danych zbieranych według tej samej metodologii dla całego kraju. Założono, że korzystna sytuacja jest wówczas, gdy zarówno kapitał ludzki, jak i kapitał społeczny jest wysoki. O ile struktura wykształcenia jest łatwo mierzalną miarą jakości kapitału ludzkiego, o tyle drugi zasób trudno skwantyfikować. Ostatecznie z jednej strony postanowiono zmierzyć aktywność obywatelską i aktywność społeczną, wykorzystując frekwencję wyborczą i koncentrację organizacji pozarządowych. Z drugiej zaś destymulantą rozwoju jest bierne uczestnictwo lokalnej społeczności w życiu publicznym, będące często wynikiem niskiego poziomu nie tylko wykształcenia, ale i zamożności. Pauperyzacja grup społecznych prowadzi do wykluczenia społecznego, ubóstwa. Miarą marginesu biedy w lokalnej strukturze jest udział klientów pomocy społecznej¹². Wskaźnik ten ujawnia, jaka część społeczności gminy nie jest w stanie, przy istniejących strukturach społecznych i gospodarczych, obejść się bez systemu wsparcia socjalnego. Przy czym zasady uprawniające do korzystania ze świadczeń nie są zrelatywizowane do zamożności danego środowiska lokalnego, ale określane w jednolitych dla samorządów przepisach [Rosner i Stanny 2007, s. 103].

Wskaźnik, oparty na danych ze sprawozdań Gminnych Ośrodków Pomocy Społecznej, ujawnia, jaką część lokalnej społeczności stanowią osoby, które z różnych względów nie są w stanie samodzielnie zdobyć źródeł utrzymania i muszą korzystać z pomocy, a patrząc z innej strony – jakiej części lokalna gospodarka nie jest w stanie dostarczyć źródeł utrzymania. W ten sposób pośrednio wskaźnik ten wiąże się z charakterystyką lokalnej struktury gospodarczej. Zakłada się przy tym, że pewna część beneficjentów systemu pomocy społecznej to osoby dotknięte przypadkami losowymi, przewlekłymi chorobami, rodziny wielodzietne itp., jednak nie ma racjonalnych powodów, aby ta część beneficjentów systemu była silnie zróżnicowana przestrzennie. Druga część beneficjentów (np. długotrwale bezrobotni, niedostosowani do zasad gospodarki rynkowej byli pracownicy PGR-ów oraz ich rodziny) charakteryzuje się natomiast silnym zróżnicowaniem przestrzennym. Użyty wskaźnik został wyliczony jako udział ludności w gospodarstwach domowych klientów pomocy społecznej w ogólnej liczbie ludności danej jednostki. Zasiłki otrzymywane przez członka takiego gospodarstwa domowego w rzeczywistości służą bowiem całej rodzinie.

W istniejących warunkach wysokich nadwyżek siły roboczej na wsi szczególne miejsce zajmuje charakterystyka rynku pracy. Kryterium to opisuje skalę nadwyżek podaży pracy poprzez analizę natężenia bezrobocia rejestrowanego, jak i nadmiernego zatrudnienia rolniczego (interpretowanego jako miara bezrobocia ukrytego w rolnictwie). Jako element równoważący wprowadzono wskaźnik zatrudnienia, opisujący popyt na pracę. Atrakcyjność gospodarki lokalnej czy dosłownie – rynku pracy, potwierdzają wskaźniki mobilności przestrzennej populacji, gdyż ludzie migrują z chęci poprawy bytu, a głównym motywem migracji są aspekty ekonomiczne. Ponadto migranci opuszczają miejsca

¹² Ustawowa granica ubóstwa to kwota dochodów, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego.

nieatrakcyjne, w których bodźce wypychające są relatywnie silne, a kierują się do miejsc absorpcji, których oferta gospodarcza i społeczna jest szersza¹³. Dlatego w niniejszym badaniu wprowadzono miarę efektywności migracyjnej, co w połączeniu ze wskaźnikami bezrobocia i zatrudnienia w syntetyczny sposób opisuje sytuację na lokalnym rynku pracy.

Pożądanym kierunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest zmniejszanie zatrudnienia rolniczego, a powiększanie poza nim. Oczywiście procesy dywersyfikacji wiejskiego rynku pracy są zaawansowane, jednak problem nadmiernego zatrudnienia w rolnictwie jest ciągle aktualny. Zanim wskazane zostaną cechy identyfikujące strukturę gospodarczą gminy, zostanie wprowadzone kryterium omawiające proporcje gospodarcze ukształtowanej struktury sektorowej – wskaźnik poziomu dezagraryzacji lokalnej gospodarki, który ma za zadanie ocenić poszczególne układy lokalne pod względem stopnia odchodzenia od tradycyjnej dominacji rolnictwa na wsi na rzecz innych funkcji gospodarczych [Rosner 2010a, s. 13]. Zaawansowanie procesu rozwoju pozarolniczych funkcji gospodarczych zmierzono, określając proporcje podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych (uwzględniając też w mianowniku liczbę gospodarstw rolnych z bazy ARiMR), udział gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z pracy poza rolnictwem oraz udział indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą.

Kolejne dwa kryteria charakteryzują poziom rozwoju sektora rolniczego i pozarolniczego. Stopień rozwoju funkcji rolniczej określono w kategoriach ekonomicznych, pomijając zupełnie kwestie agrotechniczne i warunków przyrodniczych. Miarę syntetyczną oparto na wskaźnikach: towarowości, odsetka wspieranych beneficjentów PROW i stopnia koncentracji ziemi w rolnictwie indywidualnym. Ponadto założono, że im wyższe kompetencje rolnicze kadry kierującej oraz udział zatrudnienia najemnego, tym sytuacja w rolnictwie jest bardziej korzystna.

Ocena rozwoju pozarolniczych funkcji gospodarki była trudna do operacjonalizacji z uwagi na brak w statystyce danych dotyczących struktury zatrudnienia. Tak jak w przypadku sektora rolniczego i tu głównym źródłem informacji był spis powszechny z 2002 roku, częściowo wsparty statystyką REGON. Jednak materiał obarczony jest wadami [Rosner i Stanny 2007, s. 73–75], gdyż informacja o zatrudnieniu przypisywana jest do osoby według miejsca jej zamieszkania, a nie według miejsca jej pracy. To w przypadku występowania intensywnych migracji wahadłowych zniekształca zakres problemu w przestrzeni. Charakterystyka sektora pozarolniczego dokonana została na podstawie wskaźnika przedsiębiorczości (pośrednio wielofunkcyjności) zbudowanego z danych REGON, udziału gospodarstw domowych utrzymujących się z pracy na rachunek własny poza rolnictwem, udziału zatrudnionych w usługach publicznych (jako destymulanta informująca o udziale zatrudnienia w instytucjach spełniających podstawowe funkcje publiczne w ogóle zatrudnienia pozarolniczego) oraz udziału pod-

¹³ Co zresztą nie jest odkrywcze, zależności te są opisane w tzw. prawach migracji Ravensteina z 1889 roku [Balicki i in. 2003, s. 43].

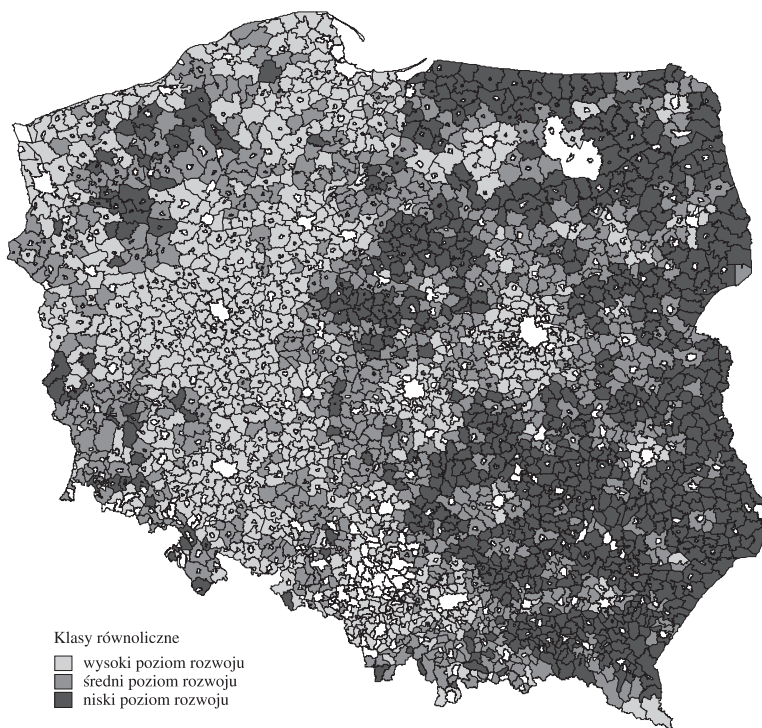
miotów świadczących usługi publiczne (w tym również prywatne), wskazującego, gdzie lokalny pozarolniczy rynek pracy jest ubogi i można mówić o braku rozwoju wielofunkcyjnego.

Opisane wyżej kryteria złożyły się na zakres pojęcia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Jak zwykle w analizie wielostopniowej powstaje dylemat, na którym poziomie badania wprowadzić wartości syntetyzujące. Czy dokonać syntezy pośredniej na poziomie zdefiniowanych kryteriów, czy wyznaczyć miarę syntetyczną ze wskaźników empirycznych? Wybór jest zawsze arbitralny i zależny jedynie od słabszego lub mocniejszego jego uzasadnienia. Przeprowadzenie analizy dwuwariantowo wskazało dużą współzależność rozkładów ($r = +0,989$). Ostatecznie wybrano drugie podejście z uwagi na mniejszą utratę informacji przez eliminację kolejnego poziomu uogólnienia oraz równoważne traktowanie zmiennych w procedurze statystycznej.

Za pomocą zsumowania wszystkich jego 23 zmiennych poddanych wcześniej unitaryzacji uzyskano jeden miernik syntetyczny. W ten sposób powstał szereg zhierarchizowanych 2172 jednostek administracyjnych, które następnie należało podzielić na klasy poziomu rozwoju. I tu pojawił się kolejny techniczny dylemat w proponowanej procedurze statystycznej, mianowicie: jakie przyjąć kryterium podziału? Zdecydowano się na prosty sposób delimitacji, tzn. podział na trzy równoliczne klasy: wysokiego, średniego i niskiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, każda po 724 gminy.

Syntetyczny rozkład miary naniesiony na rysunku 1 pokazuje, że obszary wiejskie zachodniej części kraju są lepiej rozwinięte niż wschodniej. Dominującym zwartym obszarem wysokiego poziomu rozwoju jest Wielkopolska z przylegającą do niej środkową częścią województwie lubuskiego. Zakres ten dość płynnie rozbudowany jest aż do powiatów bydgoskiego i toruńskiego, obejmując przyległe powiaty: żniński, inowrocławski i nakielski (obszar między rzekami Wisłą a Notecią). Również na południu Wielkopolski, od granicy z województwem dolnośląskim, grupa gmin wysokiego poziomu rozwoju rozciąga się przez Nizinę Śląską, po obszar Doliny Nysy Kłodzkiej i Równiny Opolskiej. W województwie śląskim w skład tego zbioru weszły gminy powiatów pszczyńskiego i cieszyńskiego, a w Małopolsce najsilniej rozwinięte są okolice Krakowa – powiat wielicki, wadowicki i oświęcimski oraz tatrzański.

Na Pomorzu wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego osiągnęły gminy regionu Kaszub i znaczna część gmin w pasie nadmorskim między Koszalinem a Szczecinem. Ponadto wyróżnić można kilka obszarów o wyspowym charakterze, jak w województwie warmińsko-mazurskim powiaty: mrągowski, olsztyński i iławski, na Podkarpaciu – Bieszczady, czy w centralnej części kraju – aglomeracja łódzka. Z kolei monofunkcyjny charakter obszarów wiejskich w województwach podlaskim, lubelskim, podkarpackim i świętokrzyskim zderterminował rozkład wartości, klasyfikując do najwyższego poziomu tylko pierwszy pierścień gmin podmiejskich stolic regionalnych (i to nie zawsze domknięty). W Polsce Wschodniej największą enklawę korzystnej struktury społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich tworzy aglomeracja warszawska, której zasięg oddziaływania obejmuje nawet piąty krąg gmin okołomiejskich (wyraźnie

RYSUNEK 1. Miara syntetyczna poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego według metody hierarchicznej
 FIGURE 1. Synthetic measure of the level of socio-economic development according to the hierarchical method

rozbudowany od strony zachodniej). W województwie mazowieckim mamy przykład „zlewni” pozytywnych parametrów rozwoju społeczno-gospodarczego ze strefy pogranicza wojewódzkiego w kierunku ośrodka centralnego, co w efekcie tworzy klasyczny układ rdzeń – peryferia [Grosse 2002, s. 28–30, Heffner 2003, s. 11–27].

Gminy niskiego poziomu rozwoju dominują we wschodniej części kraju, gdzie w zasadzie wyznaczają przebieg granic administracyjnych między województwami. W miejscach gdzie granicę wojewódzką przecina szlak komunikacyjny, wartość wskaźnika syntetycznego pozwala zakwalifikować jednostkę do klasy wyższej. Jednoznacznie wskazuje to na korzyści miejsca, wynikające z zagospodarowania infrastrukturalnego (funkcji tranzytowej gminy), które generują potrzeby wielofunkcyjnego rozwoju obszaru. Przykłady takich ciągów komunikacyjnych to: Kraków – Tarnów – Rzeszów, Warszawa – Łódź, Warszawa – Lublin, Warszawa – Białystok, Warszawa – Olsztyn, Olsztyn – Elbląg (rysunek 1).

W zachodniej części kraju klasa niskiego poziomu rozwoju pojawia się punktowo. Jeżeli symbolicznie dokonamy południkowego cięcia na mapie wzdłuż linii Gdańsk – Katowice, to wówczas po zachodniej stronie ich udział wynosi zaledwie 8% ogółu jednostek zakwalifikowanych do tej klasy. Ich największe skupienie leży w środkowej części Pomorza Zachodniego, obejmując gminy określane mianem „popegeerowskie”. Przypomnijmy, że gminy niskiego poziomu

rozwoju, zgodnie z opisanymi wcześniej założeniami, nazwano obszarami peryferyjnymi.

Łukę między wysokim a niskim poziomem rozwoju wypełnia klasa średniego poziomu, stanowiąc strefę przejściową. W Polsce Zachodniej jej największe zbiory znajdziemy na granicy subregionalnej województw: lubuskiego, dolnośląskiego, pomorskiego, wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego oraz na Opolszczyźnie. Natomiast w Polsce Wschodniej gminy środkowej klasy tworzą wąską strefą buforową między ośrodkami regionalnymi a obszarami zakwalifikowanymi do strefy peryferyjnej.

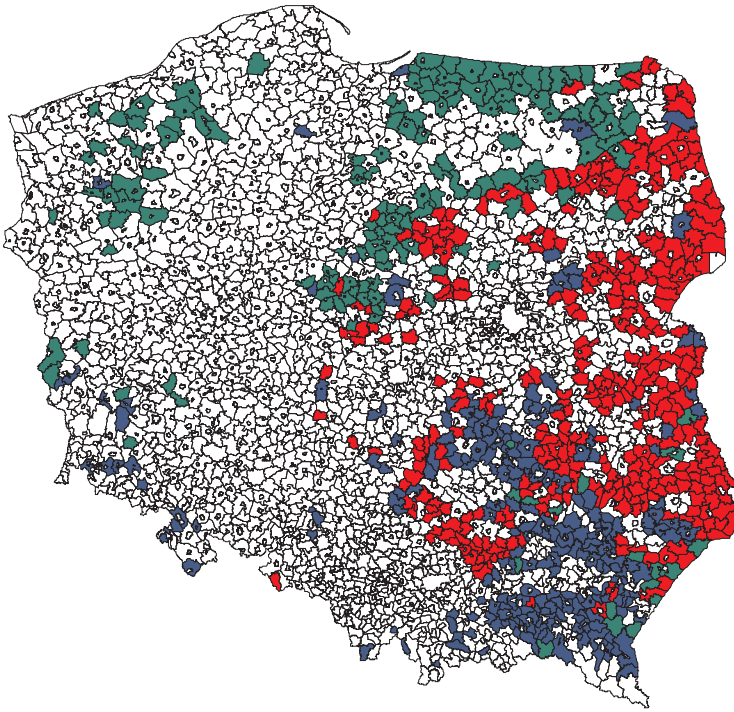
TYOLOGIA NIEHIERARCHICZNA REGIONÓW PERYFERYJNYCH – ANATOMIA STRUKTURY SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ

Przyjęte składniki pojęcia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego stały się podstawą do analizy morfologicznej struktury regionalnej obszarów peryferyjnych. Postawiono mianowicie pytanie: Jakie jest przestrzenne zróżnicowanie gmin peryferyjnych z punktu widzenia kombinacji cech syntetycznych opisujących poziom rozwoju społeczno-gospodarczego?

Wykorzystując zastosowaną do określenia poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego metodę hierarchiczną sum unitaryzacji klasycznej, zbudowano analogicznie wskaźniki syntetyczne dla 6 kryteriów cząstkowych. Posłużyły one jako warunki grupowania gmin w celu utworzenia ich jednorodnych typów. Zastosowanie metody niehierarchicznej „chmur dynamicznych” pozwoliło na wydzielenie typów ze względu na podobieństwa i różnice składowych poziomu rozwoju. Eksploracja danych oparta została na modelu grawitacyjnym w przestrzeni sześciowymiarowej (wyznaczonej przez sześć wskaźników syntetycznych). Z uwagi na fakt, że model ten zakłada konieczność nadania poszczególnym jednostkom wag, do obliczeń przyjęto, jako wagę, liczbę ludności wiejskiej w gminie.

Zastosowanie procedury niehierarchicznej doprowadziło do sklasyfikowania gmin peryferyjnych w trzy typy (oznaczone kolorami: czerwonym, niebieskim i zielonym), których rozkład przestrzenny przedstawia rysunek 2. Zawiera on również opis charakterystyki poszczególnych typów w postaci tabelarycznej, inaczej – obraz anatomii struktury 6 zmiennych w otrzymanych klasach. Informacje uzupełnione zostały o parametry środków grawitacji każdego typu oraz całego układu¹⁴. Dla łatwiejszej interpretacji dystansu między wyznaczonymi parametrami (czyli objaśnienia struktury każdej klasy) wprowadzono oznaczenia symboliczne: ++ (wysoki/dobry), == (średni/przeciętny), -- (niski/słaby). Przedstawiona klasyfikacja gmin nie daje możliwości uporządkowania typów na osi zaawansowania poziomu rozwoju, gdyż nie ujawnił się typ, w którym nastąpiła kumulacja negatywnych bądź pozytywnych cech z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego. Ujawniono natomiast, że zbiór ten jest niejednorodny.

¹⁴ Są to średnie ważone poszczególnych komponentów obliczone dla gmin zaliczonych do określonego typu oraz dla wszystkich gmin peryferyjnych.

Typ	Liczba gmin	Waga typu ^a	Sd	Ss	Rp	D	Sr	Spr	
1	■	337	39	--	++	++	--	++	--
			0,41	0,38	0,60	0,15	0,27	0,33	
2	■	230	41	++	++	--	++	--	++
			0,50	0,39	0,52	0,33	0,13	0,41	
3	■	157	20	++	--	--	==	++	==
			0,51	0,29	0,46	0,27	0,31	0,37	
Zbiorowość		724	100	0,47	0,37	0,54	0,26	0,22	0,37

^a Odsetek ludności skupionej w gminach zaliczonych do danego typu w ogólnej ludności wiejskich gmin peryferyjnych.

RYSUNEK 2. Typologia gmin peryferyjnych według metody niehierarchicznej

FIGURE 2. Typology of peripheral communities according to the non-hierarchical method

Wyznaczone typy są zróżnicowane między sobą, a relatywnie spójne wewnętrznie, jednocześnie ich koncentracja w przestrzeni wskazuje na silny wpływ uwarunkowań natury historycznej. Mianowicie długotrwały podział kraju w okresie zaborów między trzy mocarstwa o różnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego oraz zmiana granic administracyjnych po II wojnie światowej i związane z nią masowe migracje wydają się być głównymi determinantami uzyskanej klasyfikacji obszarów peryferyjnych. Ponadto nierównomierne inwestycje w Polsce w okresie PRL-u oraz wynikający stąd zróżnicowany stopień uprzemysłowienia i urbanizacji utrwaliły pewne struktury gospodarcze. W splot czynników gospodarczych weszły też uwarunkowania przyrodnicze i kulturowe.

Gminy pierwszego typu, oznaczonego kolorem czerwonym, skupione są głównie w obrębie województwa podlaskiego i lubelskiego oraz w strefie subregionalnej województw: mazowieckiego, świętokrzyskiego i łódzkiego, obejmując niemal połowę wszystkich gmin zaliczonych do wiejskich obszarów peryferyjnych w Polsce. Zasadniczo wyróżnia je relatywnie najniższa ocena w zakresie charakterystyki demograficznej i rozwoju funkcji pozarolniczej. Wskaźniki empiryczne definiujące obie składowe uzyskują w tym typie stosunkowo najmniej korzystne wartości. Przykładowo, co piąta osoba osiągnęła już wiek poprodukcyjny, współczynnik feminizacji¹⁵ dla wieku 20–34 lata wynosi zaledwie 86. Ponadto wraz z ujemnym saldem migracji występuje ujemny przyrost naturalny (na 7 urodzeń przypada 10 zgonów), wskazując na depopulacyjny charakter obszaru.

Starość demograficzna regionu przekłada się pozornie na korzystną sytuację rynku pracy. Mały odsetek ludności w wieku produkcyjnym sprawia, że poziom zatrudnienia uzyskuje ponadprzeciętne wartości, a duży udział pracujących wyłącznie lub głównie w rolnictwie indywidualnym niweluje skalę bezrobocia jawnego. Mały odsetek pracujących poza rolnictwem oraz małe zapotrzebowanie na pracę najemną w rolnictwie jednoznacznie definiuje monofunkcyjność gospodarczą tego regionu opartą na rolnictwie rodzinnym. Relatywnie najniższy stopień dezagraryzacji struktury gospodarki lokalnej wysoko dodatnio skorelowany z oceną sektora pozarolniczego świadczy o braku dywersyfikacji źródeł utrzymania ludności. Ponadprzeciętnie plasuje się ocena sektora gospodarki rolnej, na którą składa się przede wszystkim relatywnie dobre wykształcenie osób kierujących gospodarstwem oraz duży udział gospodarstw prowadzących produkcję towarową. Ale warto zaznaczyć, że wartość współczynnika określającego centrum grawitacji „chmury” w tym typie jest mniejsza niż w przypadku typu wydzielonego w północnej części kraju (oznaczonego kolorem zielonym).

Przeciwny charakter struktury gospodarczej prezentuje drugi typ – niebieski, obejmujący 30% jednostek, skupiających ponad 41% ludności zbioru gmin peryferyjnych. Jest to obszar o względnie dużej gęstości sieci osadniczej, dużej koncentracji ludności i jednocześnie przeludnienia agrarnego. Obejmuje gminy leżące głównie na Podkarpaciu oraz w regionie dawnego Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP). W pierwszym przypadku jest to obszar rozdrobnionego, chłopsko-robotniczego rolnictwa (dawniej Galicji), gdzie typowe jest łączenie dochodów z gospodarstwa z dochodami z pracy najemnej poza nim. Z kolei region COP charakteryzuje się występowaniem miast monofunkcyjnych (opartych na jednej gałęzi przemysłu) oraz wsi o funkcji wyłącznie rolniczej, z gospodarstwami typu samozaopatrzeniowego. Pod względem struktury gospodarczej obszar ten jest bardzo ubogi, dlatego restrukturyzacja jedynej w mieście branży spowodowała wzrost zjawiska bezrobocia¹⁶.

¹⁵ Współczynnik feminizacji wyraża liczbę kobiet przypadającą na 100 mężczyzn w danej grupie wieku.

¹⁶ Analogiczną sytuację można znaleźć również na obszarach dawnych Państwowych Gospodarstw Rolnych, w północno-zachodniej Polsce. Z tą tylko różnicą, że bezrobotni w regionie COP rekrutowali się z sektora przemysłowego, a na tzw. obszarach popegeerowskich – z rolnictwa uspołecznionego. Skutki tych procesów ciążą w regionach po dziś dzień.

Przekształcenia w pozarolniczych działach gospodarki narodowej po 1990 roku doprowadziły do istotnego zaburzenia struktury rynku pracy. Szczególnie na Podkarpaciu i w Małopolsce utrata pracy przez tzw. dwuzawodowców wywołała wzrost bezrobocia ukrytego w rolnictwie, jednocześnie poszerzały się szeregi zarejestrowanych bezrobotnych. Choć analiza struktury zatrudnienia wskazuje na korzystną ocenę rozwoju funkcji pozarolniczej, to pamiętać należy, że miary dotyczące zatrudnienia obarczone są nieścisłością związaną z informacją o zatrudnieniu danej osoby według jej miejsca zamieszkania, a nie według miejsca pracy. Jednoznaczne więc jest, że dywersyfikacja źródeł utrzymania ludności wiejskiej zależy od chłonności miejskiego rynku pracy. Głównym czynnikiem podnoszącym tu poziom dezagrarnizacji struktury gospodarczej są migracje wahadłowe.

Podkarpacie jest regionem „młodym” demograficznie, stanowiąc zupełnie przeciwieństwo pod względem struktur ludnościowych gmin położonych na obszarze dawnego zaboru rosyjskiego (patrz pierwszy omawiany typ). Jednak oba te regiony mają jeden wspólny element wart podkreślenia – jest nim duży kapitał społeczny [Herbst 2008, s. 173, Kamiński 2010, s. 161–162]. Badania Żukowskiego [2002] wskazują, że zróżnicowanie przestrzenne kapitału społecznego w Polsce jest konsekwencją zaszciości historycznych poszczególnych obszarów. Niniejsza typologia również wykazała relatywnie wysoką ocenę charakterystyki społeczności lokalnej w regionach historycznych Galicji i Kongresówki, na którą złożyła się przede wszystkim ponadprzeciętna aktywność obywatelska i społeczna. Ponadto obszar ten odznacza się niskim stopniem biedy zabezpieczanej poprzez system pomocy społecznej w porównaniu na przykład z obszarami popegeerowskimi. Ogólnie kwestie opisujące charakter społeczności lokalnych trudno uchwycić na poziomie statystycznym, gdyż obejmują również nieformalne i jednocześnie niemierzalne sieci wzajemnej współpracy i pomocy sąsiedzkiej, które często są większym katalizatorem aktywności zbiorowej na wsi niż formy zinstytucjonalizowane. Szczególny rodzaj wspólnoty i gotowości do współdziałania można spotkać tam, gdzie dominuje tradycyjny styl życia na wsi.

Ważną cechą w tej charakterystyce jest wskaźnik egalitaryzacji ludności wiejskiej w dostępie do edukacji na poziomie ponadpodstawowym mierzony udziałem osób z wykształceniem średnim i wyższym wśród ludności dorosłej. Jest on jednocześnie oceną wiejskiego kapitału ludzkiego, która w regionie Polski Południowo-Wschodniej wypada stosunkowo dobrze.

Trzeci typ gmin peryferyjnych, oznaczony kolorem zielonym, można określić mianem obszarów popegeerowskich ze względu na koncentrację w nich do 1990 roku uspołecznionej gospodarki rolnej. Proces restrukturyzacji rolnictwa państwowego spowodował, że obecna struktura sektora rolniczego posiada cechy rolnictwa wielkoobszarowego, opartego również na najmniejszej sile roboczej, korzystającego z dotacji w ramach działań Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Choć udział gospodarstw towarowych wśród indywidualnych jest przeciętny, podobnie jak poziom wykształcenia rolników, to ogólna ocena tego sektora wypada dobrze. Na średnim poziomie kształtu-

je się ocena rozwoju przedsiębiorczości pozarolniczej. Najslabszym ogniwem w strukturze społeczno-gospodarczej tego typu jest bierność społeczna mieszkańców w życiu publicznym i wyuczona postawa roszczeniowa z dość powszechną w środowisku popegeerowskim reprodukcją „kultury ubóstwa” [Pysk-Piotrowska 2004, s. 279, Karwacki 2006, s. 135 i następne], które korelują się z niedostatecznym poziomem kompetencji (mierzonych odsetkiem ludności z wykształceniem ponadpodstawowym). Tak niski kapitał społeczności lokalnych, będący nie tylko schedą po gospodarce uspołecznionej, ale również efektem mozaiki społecznej procesów migracji powojennych, może być niewystarczający do stymulowania trwałego rozwoju obszarów peryferyjnych¹⁷.

Imigracyjny charakter Ziem Zachodnich i północnych Polski to nie tylko brak ciągłości historycznej tradycyjnych form aktywności społecznej, ale również prężność demograficzna. Stąd relatywnie wysoka ocena struktury demograficznej, której indykatory wykazują podobne wartości jak na Podkarpaciu. Jednak i tu duża podaż siły roboczej (słabo wykwalifikowanej i często o wyuczonej, biernej postawie wobec pracy), przy małym popycie na pracę, powoduje duże niezrównoważenie rynku pracy.

Powyższa analiza potwierdza postawioną na wstępie hipotezę, że obszary wiejskie o ogólnie podobnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce stanowią zbiór niejednorodny ze względu na ukształtowane struktury społeczno-gospodarcze. Struktura ta wykazuje cechy zapóźnienia uwarunkowane zaszciościami historycznymi. Dystanse dzielące obszary lepiej rozwinięte pod względem społeczno-gospodarczym od słabiej rozwiniętych ulegają powiększeniu [Rosner 2010b]. Polityka spójności w wymiarze terytorialnym być może łagodzi tę tendencję, jednak nie jest w stanie jej przełamać.

PODSUMOWANIE

Obszary peryferyjne wyznaczone na podstawie podobnego, niskiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego są zróżnicowane pod względem struktury społeczno-gospodarczej, dlatego mają różne problemy i wyzwania, stojące na drodze tego rozwoju. Wskazuje to jednoznacznie, że prowadzenie polityki wspierającej rozwój wiejskich obszarów peryferyjnych według jednego modelu może doprowadzić do sytuacji jeszcze większego „rozwarcia nożyc” między wydzielonymi typami, a w konsekwencji do zwiększenia dystansu między obszarami centralnymi a peryferyjnymi.

¹⁷ Badania Grosse’a [2007, s. 182] wskazują, że wspierany przez krajową i unijną politykę regionalną rozwój tradycyjnych zasobów endogenicznych związanych z rozwojem turystyki, rybołówstwa, hodowli, ogrodnictwa, a także lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z rolnictwem może być krótkotrwały i zawężony do okresu trwania pomocy zewnętrznej. W ten sposób ukierunkowane działania endogeniczne generują bardzo słabe impulsy rozwojowe, które w niewielkim stopniu przekładają się na możliwości rozwoju w długim okresie. Oznacza to, że strategia ograniczająca się wyłącznie do rozwoju endogenicznego czy egzogenicznego nie jest gwarantem trwałego rozwoju obszarów peryferyjnych.

Ukształtowane trzy typy obszarów peryferyjnych wymagają wsparcia w różnych aspektach. Przeprowadzona analiza pozwala na przedstawienie kilku sugestii. Pierwszy omawiany typ (czerwony), o cechach depopulacyjnych, wymaga zabezpieczenia infrastrukturalnego dla rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa [*Wielofunkcyjność rolnictwa* 2010, s. 19–29]. Jego działalność skierowana na zewnątrz gospodarstwa powinna służyć zaspokajaniu potrzeb ludności: środowiskowych, kulturowych, społecznych oraz produkcyjnych. Czynnikiem sprzyjającym powinna być aktywność społeczna mieszkańców skupiona wciąż wokół życia parafialnego oraz autochtoniczny (zasiedziały) charakter mieszkańców.

Dla drugiego typu obszarów peryferyjnych (kolor niebieski) z relatywnie wysoką oceną sytuacji demograficznej i społecznej, skoncentrowanego na obszarach rozdrobnionego agrarnie rolnictwa rodzinnego, rekomendowany jest stały wzrost urbanizacji ekonomicznej¹⁸. Z uwagi na tradycję nasilonych dojazdów do pracy należy skupić się na wielofunkcyjnym rozwoju małych miast i kluczowych wsi, stanowiących lokalne centra życia publicznego, w tym rynku pracy. Lokalna przedsiębiorczość powinna być rozwijana na podstawie usług promujących wiejski styl życia i zaangażowania mieszkańców w inicjatywy związane z kulturą polskiej wsi.

Cechą charakterystyczną występowania trzeciego typu obszarów (oznaczonego kolorem zielonym) jest relatywnie najniższa w Polsce ocena kapitału społeczności lokalnej, objętej często procesem pauperyzacji. Zdecydowanie jest to sfera wymagająca bezpośredniej interwencji polityki spójności. Tym bardziej że jest to obszar młody demograficznie, z niewykorzystanym zasobem siły roboczej. Przewagę konkurencyjną wobec innych obszarów peryferyjnych stanowi tu wyspecjalizowane i komercyjne rolnictwo oparte w znacznym stopniu na pracy najemnej. Słaba gęstość sieci osadniczej sprzyja wykluczeniu przestrzennemu. Konieczna jest więc poprawa dostępności komunikacyjnej do ośrodków regionalnych [Komornicki i in. 2010]. Dywersyfikacja dochodów ludności wiejskiej, choć w znacznym stopniu oparta na pomocy społecznej, coraz częściej wynika z rozwoju lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z rolnictwem bądź opartej na zasobach endogenicznych (np. walory środowiska naturalnego).

Przedstawiony w opracowaniu problem peryferyjności jest zagadnieniem wieloaspektowym i w takim kontekście powinien być dyskutowany. Podejście klasyczne (czysto geograficzne) zdaje się nie znajdować uzasadnienia z punktu widzenia wielowymiarowej analizy rozwoju obszarów wiejskich.

BIBLIOGRAFIA

Balicki J., Frątczak E., Nam Ch.B., 2003: *Przemiany ludnościowe. Fakty – Interpretacje – Opinie*. Cz. 1. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.

Diday E., Lemaire J., Pouget J., Testu F., 1982: *Éléments d'analyse de données*. DUNOD, Paris.

¹⁸ Urbanizacja ekonomiczna jest to wzrost udziału ludności zatrudnionej poza rolnictwem – początkowo w przemyśle, a potem w usługach.

- Grosse T.G., 2002: *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*. „Studia Regionalne i Lokalne” 1: 28–30.
- Grosse T.G., 2007: *Innowacyjna gospodarka na peryferiach*. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Heffner K., 2003: *Regiony peryferyjne we współczesnej gospodarce*. W: *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*. Red. A. Bołtromiuk. Wydaw. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Herbst J., 2008: *Wieś obywatelska*. W: *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*. Red. J. Wilkin, I. Nurzyńska. Fundacja na Rzecz Polskiego Rolnictwa, Warszawa.
- Kamiński R., 2010: *Rola kapitału społecznego i instytucjonalnego w procesie rozwoju obszarów wiejskich*. W: *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*. Red. M. Stanny, M. Drygas. IRWIR PAN, Warszawa.
- Karwacki A., 2006: *Błędne koło. Reprodukcyjność kultury podklasy społecznej*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Komornicki T., Śleszyński P., Rosiak P., Pomianowski W., 2010: *Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej*. Biuletyn KPZK PAN 241, Warszawa.
- Psyk-Piotrowska E., 2004: *Spoleczne konsekwencje przekształceń własnościowych w rolnictwie państwowym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rokkan S., Urwin D., Aarebrot F.H., Malaba P., Sande T., 1987: *Centre-Periphery Structures in Europe*. An ISSC Workbook in Comparative Analysis, Campus Verlag, Frankfurt – New York.
- Rosner A., 2010a: *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a dynamika przemian*. W: *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*. Red. M. Stanny, M. Drygas. IRWIR PAN, Warszawa.
- Rosner A., 2010b: *Zróżnicowanie przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego polskiej wsi i tendencje jego zmian*. Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji, Dział Analiz i Opracowań Tematycznych, Opinie i Ekspertyzy OE-148, Warszawa.
- Rosner A., Stanny M., 2007: *Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce*. W: *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. Red. A. Rosner. IRWiR PAN, Warszawa.
- Sokołowski A., 2002 (www.statsoft.pl/czytelnia/dm/MethodyStosowaneWDM.pdf).
- Wielofunkcyjność rolnictwa*, 2010. Red. J. Wilkin. IRWIR PAN, Warszawa.
- Zarycki T., 2007: *Interdyscyplinarny model stosunków centro-peryferijnych. Propozycje teoretyczne*. „Studia Regionalne i Lokalne” 1/27: 5–25.
- Żukowski T., 2002: *Wybory samorządowe 2002 i referendum akcesyjne 2003 – perspektywa sub-regionów*. PKW, Warszawa.

A TYPOLOGY OF RURAL PERIPHERAL AREAS IN POLAND: ANATOMY OF THE SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE

Abstract. This article attempts to present and classify rural peripheral areas in Poland on the basis of their socio-economic structure. It identifies several characteristic features of the peripheral regions' development and demonstrates their importance for the formulation of local development strategies essentially based on internal factors (in accordance with the concept of endogenous development).

Key words: level of socio-economic development, peripheral communities, typology, rural areas